

Zróźnicowanie etniczne i ochrona praw mniejszości językowych we Włoszech

Każde państwo ma w swojej historii momenty przełomowe, wydarzenia, które w istotny sposób determinują jego dalsze dzieje. W przypadku Włoch niewątpliwie jednym z najważniejszych było zjednoczenie (*Risorgimento*), wyznaczające początek włoskiej państwowości. Inne kluczowe wydarzenie to przekształcenie monarchii w republikę. O formie ustroju zdecydowali obywatele w referendum, które odbyło się 2 czerwca 1946 roku. Wyłączono z niego mieszkańców prowincji Bolzano oraz Triestu-Friuli-Wenecji Julijskiej-Zara, terenów wciąż pozostających pod kontrolą sił alianckich. W referendum wzięło udział 89% uprawnionych do głosowania, tj. blisko 25 mln osób. Ostateczne wyniki zostały ogłoszone 10 czerwca. Szala zwycięstwa przechyliła się na stronę zwolenników ustroju republikańskiego; za takim rozwiązaniem opowiedziało się 54,3% głosujących, za utrzymaniem monarchii głosowało 45,7%¹. Nie po raz pierwszy w historii Włoch ujawniły się wyraźne podziały polityczne między poszczególnymi rejonami, będące pochodną nierównomiernego rozwoju społeczno-gospodarczego. Mieszkańcy północnych i środkowych Włoch (z wyjątkiem Lacjum) głosowali za ustrojem republikańskim, Południe zdecydowanie opowiedziało się za monarchią. W dniu, w którym przeprowadzono referendum, odbyły się również wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Przyniosły one zwycięstwo chrześcijańskim demokratom, którzy zdobyli poparcie 35,2% głosujących, co zapewniło im 207 miejsc w 556-osobowym parlamencie. Liczące się wyniki uzyskali również socjaliści (20,7% głosów – 115 mandatów) i komuniści (19% głosów – 104 miejsca). Pozostałe mandaty przypadły kandydatom startującym z list Narodowej Unii Demokratycznej, Nowej Partii Człowieka Przeciętnego, Włoskiej Partii

¹ Za ustanowieniem republiki głosowało 12 718 641 osób, natomiast za monarchią opowiedziało się 10 718 502 Włochów; 1,5 mln głosów było nieważnych. Zob. *Referendum istituzionale 1946*, [online:] http://archivio.camera.it/patrimonio/archivi_della_transizione_costituzionale_1944_1948/guida:ITCD_00200_00003 – 20 XI 2018.

Republikańskiej oraz kilku mniejszych ugrupowań². Premierem został pochodzący z Trydentu Alcide De Gasperi z Chrześcijańskiej Demokracji.

Najważniejszym zadaniem, przed którym stanął koalicyjny rząd, było uchwalenie nowej konstytucji. Mimo napięć i problemów, z jakimi borykało się państwo (m.in. rozstrzygnięcie kwestii terytorialnych)³, a także wyraźnych różnic światopoglądowych między przedstawicielami głównych partii⁴, prace nad ustawą zasadniczą przebiegały sprawnie. W wielu kwestiach udało się dość szybko osiągnąć konsensus; największe spory wywołał zapis dotyczący paktów laterańskich, regulujący stosunki państwa z Kościołem. Konstytucja została zatwierdzona 22 grudnia 1947 roku⁵, zaś w życie weszła 1 stycznia następnego roku. Określiła republikański charakter ustroju państwowego, co oznaczało odejście od modelu rządzenia właściwego poprzednim dekadom, opartego na centralizmie polityczno-administracyjnym. Przyjęcie zasad regionalizmu wynikało z konieczności przyznania szczególnego rodzaju autonomii peryferyjnym obszarom państwa, na których wyraźnie manifestowały się nastroje separatystyczne i dążenia do uzyskania większej niezależności⁶. Jak podkreśla Witold Misiuda-Rewera, we Włoszech „ochrona historycznych mniejszości językowych jest paralelna z koncepcją regionalizmu”⁷, a „tzw. separatyzm językowy i bilingwizm stanowią, w systemie autonomii regionów o statutach specjalnych, przeciwdziałanie wobec niebezpieczeństwa separatyzmu terytorialnego”⁸.

Ze względu na specyfikę geograficzną części obszarów (tereny przygraniczne i wyspy), historię i wyraźne różnice językowe zdecydowano o wyodrębnieniu pięciu regionów i nadaniu im statusu regionów specjalnych⁹. Były to: Sycylia,

² *Il Referendum istituzionale e l'elezione dell'Assemblea costituente*, [on-line:] <http://leg16.camera.it/516?conoscereilacamera=118> – 28 V 2016.

³ Na mocy traktatu pokojowego podpisanego w Paryżu w lutym 1947 roku Włochy zobowiązały się oddać część spornych terenów Francji, Dodekanez Grecji, a Dalmację, Istrię i Fiume (Rijekę) Jugosławii.

⁴ Ścierały się trzy orientacje: katolicka, liberalna i marksistowska. Ostateczny tekst konstytucji, będący wynikiem kompromisu i uwzględniający postulaty każdej z frakcji, reprezentował kierunek liberalny poszerzony o koncepcje socjalnego państwa prawa. L. Jamróz, *Włochy*, [w:] *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Temida 2, Białystok 2012, s. 164.

⁵ Promulgowana zaś 27 grudnia.

⁶ M. Cotta, L. Verzichelli, *Il sistema politico italiano*, il Mulino, Bologna 2011, s. 39. Dotyczyło to w szczególności Sycylii i Trydentu-Górnej Adygi.

⁷ W. Rewera, *Historyczne mniejszości językowe we włoskich regionach o statutach specjalnych. Rozważania o pojęciu autonomii i gwarancjach ochrony prawnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, s. 49.

⁸ *Ibidem*, s. 56.

⁹ J. Lemańska, *Koncepcja samorządu województwa na tle porównawczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 48.

Sardynia, Dolina Aosty, Trydent-Górna Adyga i Friuli-Wenecja Julijska. Jeszcze przed uchwaleniem konstytucji Sycylia jako pierwsza otrzymała własny statut – w 1946 roku. Dwa lata później uchwalono statuty Sardynii, Doliny Aosty i Trydentu-Górnej Adygi. Najpóźniej zatwierdzono statut Friuli-Wenecji Julijskiej, piątego z regionów specjalnych. Nastąpiło to dopiero w 1963 roku, a powodem opóźnienia w stosunku do pozostałych regionów były m.in. nierozwiązane kwestie graniczne.

Kiedy zapewniono autonomię najbardziej oczekującym regionom, oddolna presja społeczna w pozostałych częściach kraju zaczęła słabnąć, zwłaszcza wobec wyzwań natury ekonomicznej i społecznej¹⁰. Priorytetami stały się powojenna modernizacja kraju, rozwiązywanie napięć wynikających z nierówności między Południem a Północą, a także wyzwania w polityce zagranicznej. Zainteresowanie kwestiami związanymi ze zróżnicowaniem kulturowym również osłabło. W konsekwencji kwestia regionów o normalnym statucie została „zamrożona”, a na pełną realizację postanowień konstytucji trzeba było czekać do lat 70.

Ostatecznie Włochy zostały podzielone na 20 regionów¹¹, z których 5 traktowanych jest na mocy konstytucji jako autonomiczne i posiadające szczególny status, a tym samym większą niż pozostałe samodzielność¹². Dodatkowo region Trydent-Górna Adyga składa się z dwóch autonomicznych prowincji: Trydentu

¹⁰ M. Cotta, L. Verzichelli, *op. cit.*, s. 40, 198.

¹¹ Regiony zwykłe to: Piemont, Lombardia, Wenecja Euganejska (Veneto), Liguria, Emilia-Romania, Toskania, Umbria, Marche, Lacjum, Abruzja, Molise, Kampania, Apulia, Basilicata, Kalabria. Regiony specjalne to wspomniane wyżej: Sycylia, Sardynia, Dolina Aosty, Trydent-Górna Adyga i Friuli-Wenecja Julijska. Obowiązujący podział tylko w niewielkim stopniu różni się od propozycji przedstawionej przez członków Konstytuanty z 1947 roku. W wersji pierwotnej, ze stycznia 1947 roku, znalazły się 22 regiony, w tym Salento i Lucania. Ten pierwszy został ostatecznie przyłączony do Apulii, zaś nazwę Lucania zmieniono na Basilicatę.

¹² Artykuł 116: „Friuli-Venezia Giulia, Sardynia, Sycylia, Trentino-Alto Adige/Sudtiroł i Valle d'Aosta/Vallee d'Aoste dysponują szczególnymi formami i warunkami autonomii, w myśl stosownych statutów specjalnych przyjętych w drodze ustawy konstytucyjnej”. *Costituzione della Repubblica Italiana, approvata dall'Assemblea Costituente il 22 dicembre 1947, promulgata dal Capo provvisorio dello Stato il 27 dicembre 1947, e entrata in vigore il 1° gennaio 1948*, „Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana” 1947, nr 298 (27 XII); *Konstytucja Republiki Włoskiej, Costituzione della Repubblica Italiana*, tłum. Z. Witkowski, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011. Więcej na temat podziału kompetencji między władzami centralnymi a regionalnymi zob. Z. Witkowski, *System konstytucyjny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, *Systemy Konstytucyjne Państw Świata*; A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności Publicznej „Dom Organizatora”, Toruń 2012; P. Sarnecki, *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Zakamycze, Kraków 2013, Seria Akademicka. W 1963 roku terytorium Abruzzi e Molise (Abruzja i Molise) podzielono na dwa niezależne regiony.

i Bolzano. Włochy posiadają zatem strukturę państwa regionalnego, ale w konstytucji wyraźnie podkreślono jednolitość i niepodzielność Republiki¹³. Dwa regiony – Dolina Aosty oraz Trydent-Górna Adyga – są oficjalnie dwujęzyczne: poza włoskim oficjalnymi językami urzędowymi są tam odpowiednio francuski oraz niemiecki. Odmienny jest przy tym rodzaj dwujęzyczności: w Dolinie Aosty można mówić o bilingwizmie inkluzywnym (jedna społeczność posługuje się dwoma językami), zaś w Trydencie-Górnej Adydze o bilingwizmie separacyjnym (dwie społeczności posługują się dwoma językami)¹⁴.

Rozróżnienie na regiony specjalne i zwykłe oznacza, że ich pozycja nie jest identyczna – te pierwsze mają szczególną formę i warunki autonomii (art. 116 konstytucji), zwłaszcza w odniesieniu do kwestii prawnych i finansowych¹⁵. Różnica dotyczy także sposobu uchwalania statutów: uchwalane dla regionów specjalnych mają rangę ustawy konstytucyjnej. Statuty regionów zwykłych są natomiast uchwalane przez rady regionalne bezwzględną większością głosów. Reforma konstytucyjna z 1999 (zatwierdzona przez obywateli w referendum konstytucyjnym w październiku 2001 roku) stworzyła możliwość przyznania szczególnych form i warunków autonomii regionom zwykłym, na ich wniosek. Wprowadzono nowy podział kompetencji między władzami centralnymi a jednostkami terytorialnymi, w tym szczególnie regionami¹⁶, ale także prowincjami i gminami¹⁷. Zaowocowało to powoływaniem nowych instytucji o różnym stopniu sformalizowania, mających zapewniać współdziałanie między regionami oraz współpracę władz centralnych i regionalnych¹⁸.

Mimo silnych tendencji republikańskich i wprowadzanych regulacji dążących do federalizmu – zmiany konstytucji i przyznanie większego zakresu władzy regionom, relacje między centrum a peryferiami, w odniesieniu do zakre-

¹³ Arykuł 5: „Republika jednolita i niepodzielna uznaje i wspiera samorząd lokalny; urzędy w służbie publicznej podlegają państwu najszerzą decentralizację administracji; dostosowuje zasady i system swojego ustawodawstwa do wymagań samorządu i decentralizacji”. *Konstytucja Republiki Włoskiej*...

¹⁴ N. Maraschio, C. Robustelli, *Minoranze linguistiche: la situazione in Italia*, [w:] *National, Regional and Minority Languages in Europe. Contributions to the Annual Conference 2009 of EFNIL in Dublin*, ed. G. Stickel, Peter Lang, Frankfurt am Main 2010, s. 77, *Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft*, 81.

¹⁵ J. Lemańska, *op. cit.*, s. 49.

¹⁶ L. Jamróz, *op. cit.*, s. 182.

¹⁷ W związku z zakresem zmian reforma zyskała miano „minireformy federalnej”. Więcej na temat reformy konstytucyjnej i decentralizacji państwa zob. M. Lorencka, *Dyskusje wokół konstytucyjnej reformy systemu rządów we Włoszech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 2-3, s. 101-105.

¹⁸ P. Sarnecki, *op. cit.*, s. 167.

su autonomii pozostają „niedokończonym rozdziałem”, a republika autonomii „niespełnioną obietnicą”¹⁹.

Bogactwo języków i dialektów

Lingwistyczna mapa Włoch jest jedną z najbardziej różnorodnych w Europie. Standardowy włoski oraz jego regionalne odmiany współlistnieją z językami mniejszości oraz bogactwem dialektów. Jednak tylko pewna część z nich podlega ochronie ze strony państwa. We Włoszech ochrona mniejszości językowych jest zagwarantowana odpowiednimi przepisami zawartymi w konstytucji, ustawach i statutach oraz aktach normatywnych uchwalanych na poziomie regionalnym. Podstawą dla szczegółowych rozwiązań legislacyjnych jest art. 6 ustawy zasadniczej, bezpośrednio normujący kwestię autonomii i ochrony językowej. Stwierdza on, że „Republika chroni za pomocą odpowiednich przepisów mniejszości językowe”²⁰. Dzięki temu zapisowi poszczególne regiony mogą ustanawiać własne regulacje, które pozwolą zachować język i kulturę mniejszości. Należy przy tym zwrócić uwagę na zastosowany termin: ustawodawca użył określenia „mniejszość językowa”, a nie „etniczna” czy „narodowa”. Początkowo przepis ten miał zastosowanie głównie w regionach o specjalnym statusie. Pośrednio prawo do ochrony wynika również z art. 2, zapewniającego nienaruszalność praw człowieka, oraz art. 3, stanowiącego, że: „Wszyscy obywatele mają jednakową godność społeczną i są równi wobec prawa bez względu na płeć, rasę, **język** [podkr. – A. M.], religię, poglądy polityczne, położenie osobiste i społeczne”. Artykuł 5 konstytucji²¹, chociaż nie odnosi się bezpośrednio do mniejszości, był podstawą późniejszych reform władz lokalnych, ponieważ reguluje kwestie związane z administracją i decentralizacją²².

Tak, jak wiele lat upłynęło, zanim udało się zatwierdzić statuty, tak opornie i znacznie dłużej trwało uchwalenie przepisów zapewniających ochronę mniej-

¹⁹ M. Ridolfi, *Storia politica dell'Italia repubblicana*, Bruno Mondadori, Milano 2010, s. 105, *Sintesi*.

²⁰ *Konstytucja Republiki Włoskiej...*, artykuł 6.

²¹ „Republika jednolita i niepodzielna uznaje i wspiera samorząd lokalny; urzeczywistnia w działalności służb podlegających państwu najszerszą decentralizację administracji; dostosowuje zasady i system swojego ustawodawstwa do wymagań samorządu i decentralizacji”.

²² Por. G. Campani, *Minorities Formation in Italy*, s. 46, [on-line:] <http://www.theslovenian.com/articles/campani.pdf> – 4 XI 2019.

szości językowych. Do tego czasu można mówić o istnieniu trzech kategorii mniejszości językowych²³. Pierwszą z nich stanowiły mniejszości transgraniczne (Niemcy w Południowym Tyrolu, Słoweńcy we Friuli-Wenecji Julijskiej i ludność francuskojęzyczna w Dolinie Aosty), objęte ochroną na podstawie umów i traktatów międzynarodowych. Do dziś mniejszości te uchodzą za „superchronione”²⁴. Druga kategoria to pozostałe mniejszości zamieszkujące w regionach specjalnych i chronione przepisami statutowymi. Trzecią zaś stanowiły mniejszości, których faktyczna ochrona była najmniejsza, bowiem mogły odwoływać się wyłącznie do zapisu art. 6, ale nie dysponowały żadnymi narzędziami umożliwiającymi jego egzekwowanie. W konsekwencji, jak podkreśla Giovanna Campani, instytucjonalna ochrona i promocja różnorodności językowej i kulturowej była niejednolita i uzależniona od dostępnej ochrony²⁵.

W maju 1996 roku pod obrady niższej izby parlamentu trafił projekt ustawy o ochronie mniejszości językowych. Była to kolejna próba ustawowego zapewnienia gwarancji szczególnych praw mniejszościom językowym. W uzasadnieniu podkreślono, że celem ustawy jest urzeczywistnienie treści norm zawartych w art. 6 konstytucji oraz że ochrona mniejszości językowych przyczyni się do „wzrostu świadomości demokratycznej i ducha współpracy między społecznościami”²⁶. Po trwających ponad trzy lata dyskusjach nad kolejnymi propozycjami i wersjami ustawy oraz pomimo krytyki i sprzeciwu ze strony partii opozycyjnych, Forza Italia (Naprzód Włochy) i Alleanza Nazionale (Sojusz Narodowy), ustawę (nr 482 z 15 grudnia 1999 roku) udało się przyjąć²⁷. Na ten dokument mniejszości, w szczególności te niechronione, czekały ponad pół wieku²⁸. Jego uchwalenie było realizacją zapisów konstytucyjnych (wspomniane

²³ *Ibidem*, s. 49.

²⁴ F. Palermo, *Le minoranze linguistiche in Italia dopo la legge generale di tutela*, [w:] *Pluralismo linguistico e costituzioni. Un'analisi comparata*, a cura di A. Lollini, Alpha Beta, Merano 2004, s. 111-128, *Contact*, 14; V. Piergigli, *La costituzione italiana delle minoranze linguistiche tra principi consolidati, riforme mancate e prossime sfide*, „Revista d'Estudis Autonòmics i Federals” 2017, nr 26, s. 167.

²⁵ G. Campani, *op. cit.*, s. 50.

²⁶ *Proposta di legge d'iniziativa del deputato Corleone (n. 169), Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche*, Atti Parlamentari, Camera dei Deputati, [w:] Senato della Repubblica, *Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*, Lavori preparatori, Servizio dei resoconti e della comunicazione istituzionale, nr 8, XII 2009, s. 14.

²⁷ *Legge 15 Dicembre 1999, n. 482, „Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche”*, „Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana” 1999, nr 297 (20 XII), [on-line:] <http://www.camera.it/parlam/leggi/99482l.htm> – 15 VI 2013.

²⁸ P. Coluzzi, *Minority Language Planning and Micronationalism in Italy. An Analysis of the Situation of Friulian, Cimbrian and Western Lombard with Reference to Spanish Minority Languages*, Peter Lang, Oxford 2007, s. 57, *Contemporary Studies in Descriptive Linguistics*, 17.

art. 6), co zresztą zostało *explicite* potwierdzone w art. 2 ustawy. W tym samym artykule ustawodawca odwoływał się do „ogólnych zasad określonych przez europejskie i międzynarodowe organy”. Mimo że nie został wymieniony żaden konkretny dokument, powszechnie przyjmuje się (i znajduje to odzwierciedlenie w dyskusjach parlamentarzystów w trakcie prac nad ustawą), że chodzi przede wszystkim o Europejską kartę języków regionalnych i mniejszościowych Rady Europy z 1992 roku²⁹. Chroni ona języki mniejszościowe, etniczne i regionalne, a unormowania w niej zawarte to zalecenia, które państwo zobowiązuje się realizować³⁰. Włochy podpisały Kartę 27 czerwca 2000 roku (w czasie drugiego rządu Massimo D'Alemy), ale nie została ona ratyfikowana, mimo zgłaszanych wielokrotnie w parlamencie projektów ustawy ratyfikującej.

W ustawie o ochronie mniejszości zapisano, że urzędowym językiem Republiki jest włoski oraz że Republika, która „chroni językowe i kulturalne dziedzictwo włoskiego, wspiera również ochronę języków i kultur” ową ustawą objętych (art. 1). Kwestia uregulowania statusu języka włoskiego jako urzędowego od dawna była przedmiotem dyskusji. O znaczeniu problemu świadczą regularnie zgłaszane projekty legislacyjne i próby wprowadzenia stosownych zmian w ustawie zasadniczej. W konstytucji nie ma przepisu, który *explicite* ustanawiałby język włoski językiem urzędowym, ale z zapisów w innych aktach normatywnych – szczególnie w statutach regionów autonomicznych, mających status ustawy zasadniczej, oraz w ustawach zwykłych – można wywodzić szczególną rolę włoskiego i uznanie go za język oficjalny Republiki Włoskiej³¹. Przykładowo art. 99 statutu Trydentu-Górnej Adygi stwierdza, że „w regionie język niemiecki jest zrównany z językiem włoskim, będącym językiem urzędowym państwa”³². Matteo Gnes wskazuje ponadto na orzeczenia Sądu konstytucyjnego³³ oraz uchwał

²⁹ „Dziennik Ustaw” 1992, nr 137, poz. 1121.

³⁰ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 172, *Socjologia*.

³¹ M. Gnes, *La lingua come fattore di integrazione civile e politica*, [w:] *Unità e pluralismo culturale*, a cura di E. Chiti, G. Gardini, A. Sandulli, Firenze University Press, Firenze 2016, s. 207.

³² *Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige*, Decreto del Presidente della Repubblica 31 agosto 1972, n. 670: Approvazione del testo unico delle leggi costituzionali concernenti lo statuto speciale per il Trentino-Alto Adige, „Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana” 1972, nr 301 (20 XI); „Bollettino Ufficiale” 1978, nr 59 (21 XI), suppl. Ord. Zapis ten oznacza jednocześnie, że niemiecki zyskuje status drugiego, oficjalnego języka w regionie. To samo dotyczy francuskiego w Dolinie Aosty oraz słoweńskiego w prowincjach Triest, Gorycja i Udine.

³³ W języku włoskim: Corte costituzionale della Repubblica Italiana. W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonują dwa określenia – Trybunał konstytucyjny oraz Sąd konstytucyjny. Podążając za uzasadnieniem Witolda Rewery (*op. cit.*, s. 203-204), posługuję się drugim z nich.

parlamentarnych³⁴. W tym ostatnim przypadku chodzi o potwierdzenie, że językiem obrad obu izb jest włoski, co jest równoznaczne z zaistnieniem „zwyczaju konstytucyjnego”, czyli pewnej przyjętej praktyki postępowania³⁵. Z drugiej strony jednoznaczne potwierdzenie w konstytucji statusu języka włoskiego jako urzędowego uczyniłoby przepisy bardziej spójnymi i pomogłoby zniwelować pojawiające się nieścisłości w interpretacji prawa³⁶. Zwolennicy konstytucyjnego zapisu zwracają również uwagę na symboliczny wymiar takiego rozwiązania. Francesco Sabatini, profesor rzymskiego Uniwersytetu La Sapienza oraz były wieloletni dyrektor Accademia della Crusca³⁷, argumentował, że zapis taki potwierdzałby znaczenie języka włoskiego, który jest wspólnym dziedzictwem całego narodu.

Artykuł 2 ustawy z 1999 roku stanowi: „Republika chroni język i kulturę ludności albańskiej, katalońskiej, germańskiej, greckiej, słoweńskiej oraz chorwackiej, a także osób posługujących się językami francuskim, franko-prowansalskim, friulskim, ladyńskim, oksytańskim i sardyńskim”³⁸. Wymieniono zatem konkretne języki (12) objęte szczególną ochroną państwa i tylko je uznano za języki mniejszości historycznych (choćby naukowe definicje języka mniejszościowego wskazywałyby na większą ich liczbę)³⁹. Co więcej, w pierwszej części artykułu mowa jest zarówno o kulturze, jak i o języku określonej ludności, w drugiej zaś tylko o konkretnych językach. Budzi to zastrzeżenia co do zasadności i spójności przyjętych przez ustawodawcę kryteriów wyróżnienia poszczególnych mniejszości – częściowo na podstawie etniczności (narodowości), częściowo

³⁴ *Ibidem*, s. 208.

³⁵ Przez zwyczaj konstytucyjny (traktowany jako zwyczaj prawny) rozumie się praktykę „powtarzającego się zachowania w dziedzinie stosunków związanych z zagadnieniami konstytucyjnymi, o trwałym charakterze”. *Polskie prawo konstytucyjne*, red. D. Górecki, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 51, *Seria Akademicka*.

³⁶ M. Gnes, *op. cit.*, s. 209.

³⁷ Accademia della Crusca to instytucja naukowa zrzeszająca badaczy i ekspertów w zakresie języka włoskiego. Jest najstarszą tego typu instytucją na świecie – powstała we Florencji w 1582 roku.

³⁸ *Legge 15 dicembre 1999, n. 482...* Grupy te zamieszkują następujące regiony: albańska – Kalabria, Sycylia, Kampania, Abruzja, Apulia, Basilicata i Molise; katalońska – Sardynia; chorwacka – Molise; frankofońska – Dolina Aosty i Piemont; franko-prowansalska – Piemont, Dolina Aosty i Apulia; friulijska – Friuli-Wenecja Julijska i Wenecja Euganejska; germańska – Trydent-Górna Adyga, Wenecja Euganejska, Friuli-Wenecja Julijska, Piemont, Dolina Aosty (Aosta); grecka – Kalabria i Apulia; ladyńska – Trydent-Górna Adyga i Wenecja Euganejska; oksytańska – Liguria, Piemont i Kalabria; sardyńska – Sardynia (zgodnie ze statutem Sardynii z 1948 roku określa się ją mianem Ludu Sardyńskiego); słoweńska – Friuli-Wenecja Julijska. Wymienione społeczności podlegają ochronie wyłącznie na wyznaczonych obszarach poszczególnych regionów.

³⁹ P. Coluzzi, *op. cit.*, s. 39.

wo języka – oraz rodzi zarzut arbitralności decyzji. Należy przy tym zaznaczyć, że niektóre z wymienionych języków mają dodatkowe odmiany. Przykładowo wśród germańskich jest bawarski i karyński, z kolei część ludności pochodzenia słoweńskiego z okolic Udine odrzuca standardową wersję współczesnego języka słoweńskiego na rzecz odmian tradycyjnie używanych w dolinach Resia i Natisone. Lingwista Fiorenzo Toso zarzuca ustawodawcy chęć stworzenia swoistej hierarchii w ramach włoskiego dziedzictwa językowego⁴⁰ oraz wytyka przyjęcie założeń nieuwzględniających rozwoju refleksji naukowej nad mniejszościami⁴¹. Dodaje również, że ta część językowego dziedzictwa Włoch, która nie została objęta ustawową ochroną, stanowi „językowy horyzont” wielu milionów mieszkańców Italii⁴². Lingwista zwraca ponadto uwagę na dwie problematyczne kwestie. Po pierwsze przyjęte określenie („ludność albańska, katalońska, etc.”) implikuje różną przynależność narodową przedstawicieli wymienionych mniejszości. Po drugie zakłada istnienie związków kulturowych i politycznych z państwami czy obszarami (w przypadku ludności katalońskiej) pochodzenia. O ile jednak można mówić, choć w ograniczonym zakresie, o istnieniu tego typu relacji w przypadku ludności germańskiej czy słoweńskiej, o tyle nie znajduje to uzasadnienia w odniesieniu do ludności greckiej, albańskiej czy chorwackiej, osiadłych we Włoszech od stuleci⁴³.

Proponowany zapis wywołał również sprzeciw części parlamentarzystów, którzy argumentowali, że przyjęte rozróżnienie i użycie określenia „osoby posługujące się ladyńskim czy friulskim” zamiast „ludność ladyńska czy friulska” oznacza odmowę przyznania pełni godności językom, używanym przez ludność od zawsze żyjącą na terenie Italii⁴⁴. W trakcie debat nad kolejnymi wersjami ustawy powracała także kwestia pominięcia niektórych języków czy dialektów oraz niejasności przyjętych definicji. Przedstawiciele Ligi Północnej wystąpili ponadto z postulatem uwzględnienia wśród języków objętych ochroną również weneckiego, ze względu na jego historyczne korzenie, częstotliwość używania przez mieszkańców regionu oraz znaczenie dla poczucia tożsamości kulturowej (regionalnej/lokalnej)⁴⁵. Ostatecznie żadna z tych kwestii nie znalazła poparcia wśród parlamentarzystów.

⁴⁰ F. Toso, *Le minoranze linguistiche in Italia*, il Mulino, Bologna 2008, s. 43.

⁴¹ Idem, *Alloglossie e minoranze linguistiche in Italia. Problemi terminologici e forme della tutela*, „Estudis Romànics” 2019, vol. 41, s. 407.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ F. Toso, *Le minoranze linguistiche...*, s. 44.

⁴⁴ Wystąpienie Pietro Fontaniniego, deputowanego reprezentującego Ligę Północną, podczas debaty parlamentarnej nad projektem ustawy 25 V 1998 roku, s. 169.

⁴⁵ Warto przy tym wspomnieć, że batalia o ochronę języka weneckiego toczy się nadal, szczególnie na gruncie regionalnym. W grudniu 2016 roku rada regionalna Wenecji Euganejskiej prze-

Ustawa przyznaje prawo do posługiwania się językiem mniejszości w administracji państwowej, prawo do edukacji w danym języku w szkołach podstawowych i średnich, prawo do tworzenia programów telewizyjnych w językach mniejszości oraz finansowania projektów związanych z przygotowywaniem programów radiowo-telewizyjnych, działalnością wydawniczą, tworzeniem portali internetowych czy prowadzeniem działalności edukacyjnej. Dokument określa również zasady wyznaczania obszarów, na których przepisy ustawy znajdują zastosowanie. Oznacza to ściśle powiązanie mniejszości z określonym terytorium. Ustawodawca przewidział ponadto wspieranie rozwoju wskazanych języków i kultur poza granicami Włoch w przypadku, jeśli społeczności podtrzymują tożsamość kulturową i językową miejsca pochodzenia. Kwestie te podlegają ministerstwu spraw zagranicznych, władze państwowe wspierają współpracę transgraniczną oraz między regionami, także w ramach programów unijnych (art. 19). W praktyce ten aspekt polityki realizowany jest za pośrednictwem Włoskich Instytutów Kultury.

W opinii naukowców, ekspertów, a także liderów poszczególnych społeczności ustawa nie gwarantuje pełnej ochrony języków. Powszechną ocenę ustawy dobrze oddaje stwierdzenie Tullia de Mauro, który na konwencji upamiętniającej 10. rocznicę uchwalenia ustawy powiedział: „dobrze, że przynajmniej jest”⁴⁶. Głosy krytyczne dotyczą przede wszystkim przyjętych założeń (przyznanie uprawnień charakterystycznych dla mniejszości narodowych tylko niektórym mniejszościom językowym, wyodrębnionym na podstawie niejednoznacznych kryteriów⁴⁷). Językoznawca ironicznie zauważył, że ustawa nie tyle „chroni języki, ile języki na obszarze ich pochodzenia według archaicznej zasady: czyje królestwo, tego język”, a więc *de facto* „ochronie podlega raczej terytorium, na którym używany jest dany język i, pod pewnymi warunkami, osoba posługu-

głosowała ustawę definiującą lud wenecki jako „mniejszość narodową”, co miało otworzyć drogę do wprowadzenia oficjalnej dwujęzyczności w regionie. Tym samym, jak wyjaśnił polityk Ligi Riccardo Barbisan, „mieszkańcy Wenecji Euganejskiej uzyskają takie same prawa, jakimi cieszą się mieszkańcy Trydentu-Górnej Adygi”. S. Bettin, *Il Veneto è minoranza nazionale*, IlGiornale.it, [on-line:] <http://www.ilgiornale.it/news/politica/veneto-minoranza-nazionale-1339907.html> – 4 V 2018. W reakcji premier rządu włoskiego zwrócił się do Sądu konstytucyjnego z wnioskiem o stwierdzenie zgodności ustawy z konstytucją. W kwietniu 2018 roku Sąd stwierdził jej niekonstytucyjność.

⁴⁶ T. De Mauro, *Le minoranze linguistiche in Italia a dieci anni dalla legge n. 482 del 1999. Seminario di approfondimento, Palazzo della Minerva, 22 febbraio 2010*, „Convengni e Seminari” 2010, nr 20, s. 20.

⁴⁷ F. Toso, *Patrimoni linguistici e lingue minoritarie: la prospettiva europea e quella italiana*, „Annali SS” 2005 (2009), vol. 5, s. 118.

jąca się nim⁴⁸. Powiązanie języka z określonym terytorium nie pozwala wielu faktycznym użytkownikom skorzystać z ewentualnych przywilejów, które ustawa gwarantuje (np. prawa do edukacji w danym języku). A przecież, jak trafnie zauważa De Mauro, największa społeczność friulska znajduje się nie w Udine (gdzie friulski podlega ochronie), a w Mediolanie (gdzie ustawa nie ma mocy obowiązującej)⁴⁹. Podobnie wygląda sytuacja w odniesieniu do innych mniejszości historycznych. Z drugiej strony ustawodawca ewidentnie wzorował się na zapisach Karty języków mniejszościowych, w której język regionalny lub mniejszościowy definiowany jest jako „tradycyjnie używany na określonym terytorium państwa obywateli tego państwa, tworzących grupę mniejszą liczebnie od pozostałej części ludności tego państwa”, a takie języki „różnią się od oficjalnego języka (języków) tego państwa” (art. 1).

Co więcej, w odniesieniu do mniejszości językowych chronionych mocą traktatów i statutów, ustawa nie wprowadza nowych rozwiązań (zakres ochrony jest wręcz w przypadku tej ostatniej mniejszy), z kolei w stosunku do języków słabszych w praktyce wspierane są przede wszystkim inicjatywy o charakterze folklorystycznym, zamiast realizowania właściwej polityki ochrony⁵⁰. Wśród głosów krytycznych pojawia się stwierdzenie, że ustawa została uchwalona zbyt późno, by uratować niektóre zagrożone języki⁵¹, dyskusyjny jest ponadto sposób finansowania projektów, ustawa nie zakłada bowiem ich ciągłości, a środki przyznawane są jedynie na okres roku⁵².

Poza konstytucją i ustawami o charakterze ogólnopaństwowym w większości regionów, w których zamieszkują grupy posługujące się językami mniejszości, wprowadzono dodatkowe przepisy gwarantujące im ochronę i szczególne traktowanie⁵³, choć w opinii niektórych komentatorów sposób ich realizacji nie jest zadowalający, a i sam zakres przepisów jest niewystarczający. Przykładowo, Andrea Rognoni i Marco F. Arcioni zwracają uwagę na fakt, że wiele mniejszości żyje z dala od swoich ojczyzn/miejsc pochodzenia. W najlepszej sytuacji są ich zdaniem mieszkańcy regionów o statucie specjalnym mieszkający przy granicach terenów, z których się wywodzą, ale niektóre grupy – np. albańskie, greckie

⁴⁸ T. De Mauro, *Le minoranze linguistiche...*, s. 20.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ F. Toso, *Alloglossie e minoranze linguistiche...*, s. 410; idem, *Le minoranze linguistiche...*, s. 48-49.

⁵¹ G. Campani, *op. cit.*, s. 103; P. Coluzzi, *op. cit.*, s. 58.

⁵² P. Coluzzi, *op. cit.*, s. 44.

⁵³ *III rapporto dell'Italia sull'attuazione della convenzione quadro per la protezione delle minoranze nazionali*, Ministero dell'Interno, 2009, [on-line:] http://www.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/it/assets/files/16/0022_III_Rapporto_protezione_minoranze.pdf – 15 VI 2013.

czy katalońskie – od miejsc pochodzenia oddziela morze. Z tego powodu autorzy proponują odróżniać dwie kategorie mniejszości: żyjące na pograniczach oraz żyjące na terenach nadmorskich, w warunkach izolacji geograficznej od etnicznych obszarów⁵⁴.

Romów walka o uznanie

Co charakterystyczne, prawo włoskie nie przewiduje ochrony dla mniejszości narodowych czy etnicznych⁵⁵. Poszczególne przepisy, zwłaszcza ustawa z 1999 roku, odnoszą się wyłącznie do mniejszości językowych, wymienionych enumeratywnie i wyraźnie powiązanych z określonym terytorium. Wszelkie próby wprowadzenia poprawek do ustawy i uwzględnienia mniejszości etnicznych obok językowych kończyły się niepowodzeniem⁵⁶. W konsekwencji grupy mniejszościowe bez zakotwiczenia na konkretnym obszarze są pozbawione ochrony. Najbardziej jaskrawy przykład stanowią społeczności romskie, które ustawa pomija właśnie ze względu na rozproszenie i uznaje za „pozbawione terytorium”⁵⁷.

Jednak przywoływana już Europejska karta języków, która stanowiła punkt odniesienia dla włoskiego ustawodawcy, wprowadza pojęcie „języków nieteryto-

⁵⁴ A. Rognoni, M. F. Arcioni, *Altre Italie. Tradizioni e costumi delle minoranze etniche italiane*, Xenia, Milano 1991, s. 14-15.

⁵⁵ Administracja rządowa w odniesieniu do grup od dawna żyjących na terytorium Włoch posługuje się terminem „mniejszości historyczne”.

⁵⁶ F. Marangon, *La spesa pubblica per la promozione della cultura e della lingua friulane nella regione Friuli-Venezia Giulia*, Università degli Studi di Udine, Udine 2004, s. 6, *Working Paper MOS*, 11/04.

⁵⁷ Słowo „Rom” jest endoetnonimem (nazwą własną grupy) i w języku romskim oznacza człowieka. Nie wszystkie grupy, np. Sinti, identyfikują się z tym określeniem. We Włoszech zamieszkują różne grupy romskie (początek ich osadnictwa datuje się na XV wiek) – najliczniejsze to Romowie (przybyli z Bałkanów), zamieszkujący głównie środkowe i południowe regiony, oraz Sinti, żyjący na północy kraju. Nie ma dokładnych danych dotyczących liczebności społeczności romskiej we Włoszech (w spisach powszechnych nie zadaje się pytań o przynależność etniczną), według różnych szacunków wynosi ona 100-150 tys. osób, w tym ok. 50-60% mających włoskie obywatelstwo. Ci bez włoskiego obywatelstwa w większości napłynęli na Półwysep Apeniński po 1950 roku, przede wszystkim z państw byłej Jugosławii oraz z Rumunii, a także, choć mniej licznie, z Hiszpanii i Francji. T. Vitale, *Minoranze rom e sinti in Italia. Politica e politiche fanno la differenza*, „Il Regno” 2010, nr 22, s. 777. Więcej na temat historii Romów i Sinti we Włoszech zob. *Rom e Sinti in Italia. Tra stereotipi o diritti negati*, a cura di R. Cherchi, G. Loy, Ediesse, Roma 2009, Saggi; G. Viaggio, *Storia degli zingari in Italia*, Anicia, Roma 1997, *Interface*, 9.

rialnych” – tych, które są tradycyjnie używane na terytorium danego państwa, ale nie mogą być identyfikowane z określonym obszarem. W myśl zaleceń dokumentu Rady Europy państwa powinny dążyć do wypracowania takich rozwiązań, które umożliwiłyby objęcie ochroną mniejszości rozproszonych. Należy przy tym wspomnieć, że w projekcie Ustawy o ochronie mniejszości językowych przedstawionym w maju 1996 roku, a także w innych zgłoszonych w tym czasie projektach była uwzględniona ludność romska. Przykładowo art. 1 projektu zgłoszonego przez Francesco Corleonego stanowił, że „Republika [...] chroni język i kulturę ludności pochodzenia albańskiego, katalońskiego, germańskiego, greckiego, słowiańskiego i cygańskiego (zingara) [...]”⁵⁸. Z kolei w wersji dyskutowanej przez Izbę Deputowanych dwa lata później pojawił się zapis o wprowadzeniu przez Republikę instrumentów służących ochronie społeczności Romów i Sinti oraz uwzględniających ich specyfikę społeczno-kulturową⁵⁹. W toku prac komisji parlamentarnej oraz debat toczonych na forum Izby Deputowanych zdecydowano o usunięciu zapisu. Jednocześnie obie izby parlamentu zobowiązały rząd do przyjęcia środków, które zapewniłyby społeczności romskiej i Sinti adekwatną ochronę. Idea uchwalenia odrębnych przepisów na poziomie krajowym nie została jednak nigdy wprowadzona w życie. Zrozumiałe jest zatem, że liderzy społeczności romskich podejmują próby zmiany obowiązujących unormowań. Ostatnia z nich nastąpiła w styczniu 2015 roku, kiedy w Palazzo Montecitorio, w obecności parlamentarzystów, przedstawicieli organizacji pozarządowych i blisko 50 organizacji romskich, uroczystie rozpoczęto kampanię zbierania podpisów pod projektem nowej ustawy. W czerwcu tego samego roku grupa deputowanych zgłosiła projekt ustawy modyfikującej zapisy ustawy nr 482 i uznania społeczności posługującej się językiem romani za historyczną mniejszość językową i część włoskiego dziedzictwa kulturowego. Projekt powstał we współpracy z naukowcami oraz przedstawicielami organizacji wspierających mniejszości językowo-kulturowe (Associazione LEM oraz Fondazione Romani Italia)⁶⁰. Projektodawcy podkreślili, że język romski nie jest dialektem języka narodowego, nie można go również utożsamiać z językami tzw. nowych mniejszości, czyli społeczności imigranckich, które zgodnie z postanowieniami Europejskiej karty są wyłączone z systemu ochrony. Spełnione jest również kryterium liczebności

⁵⁸ *Proposta di legge di iniziativa...*, s. 18. Podczas debaty parlamentarnej zwrócono uwagę na stosowane w projekcie ustawy terminy i konieczność zaniechania używania określenia „cygański” jako pejoratywnego, a także wprowadzenia terminów „Rom” i „Sinti”.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 185.

⁶⁰ *Proposta di legge di iniziativa...*, Atti Parlamentari, nr 3162, [on-line:] www.camera.it/_dati/leg17/lavori/stampati/pdf/17PDL0034400.pdf – 15 X 2018.

użytkowników oraz historycznej obecności na terytorium włoskim (datowanej na XV wiek). W uzasadnieniu autorzy projektu ustawy przywołali art. 6 konstytucji, argumentując, że terytorialność nie jest warunkiem niezbędnym do uzyskania ochrony państwa, i podważając tym samym rozwiązania zastosowane w ustawie nr 482. Zwrócono również uwagę na fakt, że przypisywany społecznościom romskim nomadyzm i rozproszenie nie znajdują potwierdzenia we współczesnej rzeczywistości Włoch i zdecydowana większość Romów prowadzi osiadły tryb życia. W końcowym fragmencie uzasadnienia podkreślono, że spełnienie zgłoszonego postulatu ułatwi proces integracji romskich społeczności oraz pozwoli na legitymizację grupy w wymiarze kulturowym i politycznym. Potwierdzenie odrębności kulturowej przyczyni się zatem do upodmiotowienia grupy. Autorzy projektu ustawy zakładali nie tylko uznanie społeczności romskiej jako grupy językowo-kulturowej, lecz także wprowadzili zapis, w myśl którego państwo ma promować prace nad standaryzacją języka romskiego celem ułatwienia międzypokoleniowego przekazu oraz wspierać dziedzictwo językowe i kulturowe lokalnych społeczności romskich. Z kolei do zadań regionów historycznie związanych z mniejszością romską wpisano rozwój dziedzictwa językowo-kulturowego, także z myślą o wspieraniu integracji oraz przeciwdziałaniu zjawiskom marginalizacji i wykluczenia. Proponowany zakres działań władz państwowych, regionalnych i lokalnych był zatem inny niż w przypadku obecnie chronionych mniejszości.

Innym przykładem politycznej aktywności Romów i Sinti była propozycja wprowadzenia ustaw regionalnych mających integrować i promować mniejszości romskie, przedstawiona jesienią 2015 roku⁶¹. Projekt ustawy (mającej stanowić wzorzec do wykorzystania w poszczególnych regionach z uwzględnieniem lokalnej specyfiki) powstał z inicjatywy kilku organizacji pozarządowych⁶² we współpracy z grupą naukowców, a jej koncepcja nawiązywała do omówionego powyżej projektu nowelizacji ustawy o mniejszościach. Autorzy projektu wskazywali, że obowiązujące w regionach unormowania pochodzą w większości z lat 80. i 90. XX wieku i nie odpowiadają dzisiejszym realiom. W szczególności dotyczy to utożsamiania Romów i Sinti z nomadycznym stylem życia, który przez większość romskich społeczności od dawna nie jest praktykowany. Kolejny argument podniesiony przez inicjatorów projektu wiązał się z niemal powszechnym brakiem w regionalnych unormowaniach odniesień do języka jako istotnego elementu kultury grupy romskiej. W ich opinii brak uznania Romów i Sinti za

⁶¹ http://www.fondazioneromani.eu/attachments/article/141/Bozza%20di%20legge%20regionale%20al%2020%20novembre%202015_COMPLETA.pdf – 15 X 2018.

⁶² Fondazione romani Italia, LEM Italia, Eugema Onlus, Idea rom onlus, Lav romanò.

mniejszość językową doprowadził do wykluczenia języka romskiego z politycznych działań ukierunkowanych na integrację oraz do alienacji kulturowej romskiej mniejszości. W uzasadnieniu wskazano również na wewnętrzne czynniki marginalizacji, przede wszystkim bierność członków społeczności. Diagnozę sytuacji podsumowano za pomocą trzech słów kluczy, wskazówek do dalszych działań: uznanie, uczestnictwo i współodpowiedzialność. Podkreślono, że chodzi o uznanie odrębności kulturowej Romów nie jako społeczności nomadów, ale jako mniejszości językowej. W jej ramach współistniałyby różne grupy społeczno-językowe (Romowie, Sinti, Kalè, Manusz oraz inne społeczności zamieszkujące w danym regionie).

W przypadku obu inicjatyw (modyfikacji ustawy o mniejszościach na szczeblu centralnym oraz regulacji na poziomie regionów) ujawniła się wewnętrzna opozycja, a liderzy i przedstawiciele różnych organizacji i grup prowadzili dyskusję w mediach (w tym na portalach romskich stowarzyszeń). Wśród głosów krytycznych pojawiały się stwierdzenia, że w przedstawionych propozycjach nadmiernie akcentuje się kwestie języka kosztem palących problemów społecznych (problem romskich obozów, dyskryminacji). Zwracano także uwagę, że standaryzacja języka wobec wielości występujących odmian jest niemożliwa, a ponadto niekoniecznie uzasadniona. Przedstawiciele stowarzyszenia Osservazione w komentarzu do projektu ustawy przypominali, że próby standaryzacji języka podejmowane są przez różne grupy aktywistów romskich co najmniej od lat 70. XX wieku i za każdym razem kończą się fiaskiem. Ich zdaniem standaryzacja byłaby wyłącznie aktem politycznym, poczynionym kosztem bogactwa odmian języka. Zwolennicy standaryzacji kontrargumentują, że jej efektem będzie przewyciężenie dialektalnego charakteru języka (*lingua dialettale*) oraz rozpowszechnienie go w sferze publicznej.

Podobnie jak w latach wcześniejszych, żadne z opisanych przedsięwzięć politycznych nie doczekało się rozstrzygnięcia. Kwestia uznania przez państwo społeczności romskiej za trzynastą historyczną mniejszość językową ustawowo chronioną pozostaje więc nadal otwarta. Warto przy tym nadmienić, że zakres proponowanych unormowań zawartych w projektach z 2015 roku był znacznie szerszy niż projekty zgłaszane w przeszłości, ograniczające się do rozszerzenia ochrony na Romów i Sinti. Przykładowo w zgłoszonym w lipcu 2007 roku projekcie ustawy proponowano modyfikację jedynie dwóch artykułów⁶³: dodanie do

⁶³ *Proposta di legge n. 2858, Modifiche alle legge 15 dicembre 1999, n. 482, per l'estensione delle disposizioni di tutela delle minoranze linguistiche storiche alle minoranze dei rom e dei sinti*, 3 VII 2007, Atti Parlamentari, Camera dei deputati.

wymienionych w art. 2 mniejszości „społeczności Romów i Sinti” oraz przezwyciężenie ograniczeń terytorialnych przez zagwarantowanie ochrony mniejszościom rozproszonym.

Językowa rzeczywistość współcześnie

Jak wspomniano na wstępie, rzeczywistość językowa Włoch jest bardziej złożona, niż wynikałoby to z treści aktów normatywnych i urzędowych definicji. Nie sposób przy tym określić dokładną liczbę języków mówionych we Włoszech, szczególnie że większość z nich występuje w rozmaitych odmianach i nie zawsze posiada uznaną wersję standardową. Podobnie nie można podać dokładnej liczby ludności posługującej się poszczególnymi językami/dialektami, ponieważ spisy powszechne we Włoszech nie zawierają pytań dotyczących języka, a dostępne wyniki z ostatniego pełnego badania statystycznego dotyczącego języków pochodzą jeszcze z czasów monarchii. Językoznawca Tullio De Mauro wskazuje na istnienie 12 dialektów⁶⁴, Giulio Lepschy wymienia „około 15 języków” niemających oficjalnego uznania⁶⁵, zaś Paolo Coluzzi dowodzi, że dodając do szacowanej przez językoznawców liczby dialektów konstytucyjnie uznane języki mniejszości, otrzyma się ok. 26-29 języków używanych w Italii (łącznie z włoskim)⁶⁶. Zaznacza przy tym, że lista uznanych języków jest zachowawcza, bowiem w ramach wielu z nich funkcjonują odmienne dialekty, co w rzeczywistości daje liczbę ponad 40 języków dotyczących wyłącznie historycznych mniejszości, z pominięciem języków używanych przez imigrantów. Badacze dowodzą wręcz, że wiele spośród systemów komunikacji uznawanych formalnie za dialekty w rzeczywistości stanowi odrębne języki (wywodzące się bezpośrednio z łaciny, a nie włoskiego).

Złożony krajobraz językowy i etniczno-językowy we Włoszech, a w szczególności rozproszenie wielu grup mniejszościowych poza obszarem pochodzenia, utrudnia podejmowanie działań mających na celu ich ochronę i promocję, zwłaszcza wobec dominacji polityki kształtowanej na bazie związków terytorialnych⁶⁷. Ta różnorodność powoduje, że nie ma jednej powszechnie uznawa-

⁶⁴ T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia Unita*, t. 2, Laterza, Roma-Bari 1979, s. 61, *Universale Laterza*.

⁶⁵ P. Coluzzi, *op. cit.*, s. 39.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ T. De Mauro, *L'Italia delle Italie*, Roma 1992, s. 44-45, *Testimonianze*, 41.

nej klasyfikacji języków i dialektów, ale kilka alternatywnych. Wśród najczęściej przywoływanych jest klasyfikacja Giovana Battisty Pellegriniego, odpowiadająca podstawowemu podziałowi terytorialnemu⁶⁸. Językoznawca wyróżnił pięć systemów języków włosko-romańskich: włoski północny (obejmujący wenecki i liguryjski), friulski lub friulsko-ladyński, tokański, zwany też centralnym, środkowo-południowy oraz sardyński. Zwrócił przy tym uwagę, że w faktycznym repertuarze językowym Włochów współistnieją cztery kategorie: dialekt lokalny, dialekt regionalny, regionalna odmiana włoskiego oraz włoski standardowy/powszechny/literacki⁶⁹. W codziennej praktyce na ogół występują dwa z nich: włoski standardowy oraz lokalny dialekt, ale niejednokrotnie mówiący używa ich wymiennie.

Współistnienie włoskiego i dialektów, a tym samym faktyczną dwujęzyczność czy też dyglosję⁷⁰ Włochów obrazują wyniki sondaży na temat preferencji w wyborze używanego na co dzień języka; na przestrzeni ostatnich dwóch dekad zostały one zrealizowane trzykrotnie: w latach 2000, 2006 i 2015⁷¹. Przeprowadzane przez ISTAT⁷² badania ukazują dynamikę zmian w zakresie liczby osób posługujących się językiem włoskim, dialektami oraz innym językiem. Informują ponadto, jaki język używany jest w trzech wyróżnionych kontekstach: w konwersacjach z rodziną, przyjaciółmi i nieznajomymi (w 2015 roku pytano również o preferencje w używaniu języka/dialektu w środowisku zawodowym). W każdym z sondaży respondent mógł wybrać następujące odpowiedzi:

⁶⁸ *Carta dei dialetti d'Italia*, a cura di G. B. Pellegrini, Pacini, Pisa 1977.

⁶⁹ Za: M. Cerruti, *Strutture dell'italiano regionale, Morfosintassi di una varietà diatopica in prospettiva sociolinguistica*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2009, s. 33.

⁷⁰ Dwujęzyczność (bilingwizm) oznacza porozumiewanie się dwoma językami mającymi ten sam status i prestiż społeczny (np. francuski i włoski w Dolinie Aosty); dyglosja jest rodzajem dwujęzyczności, ale kody językowe, którymi posługuje się mówiący, mają różne funkcje i prestiż. Włoski jest używany w formalnych sytuacjach, np. edukacji czy administracji, a także w kontaktach z nieznajomymi, natomiast dialekt w rozmowach z rodziną i przyjaciółmi. Oznacza to, że konteksty, w których używa się danego kodu, są ściśle rozgraniczone; wysoki jest przypisany do sytuacji formalnych, niski do nieformalnych. Ten teoretyczny podział rzadko znajduje jednak pełne odzwierciedlenie w rzeczywistości. Częściej następuje ciągle przechodzenie z języka na dialekt i odwrotnie. Z tego względu Berruto zaproponował termin „dialalia” na określenie sytuacji, w której w rozmowach codziennych, nieformalnych używa się zarówno kodu wysokiego (włoski), jak i niskiego (dialekt). F. Avolio, *Lingue e dialetti d'Italia*, Carocci, Roma 2019, s. 76-77.

⁷¹ Badania przeprowadzono w ramach projektu „I cittadini e il tempo libero”, Sondaż z 2000 roku został zrealizowany na próbie blisko 20 tys. rodzin, w 2006 roku objął około 26 tys. rodzin, natomiast w 2015 roku ok. 24 tys. rodzin. *L'uso della lingua italiana, dei dialetti e delle lingue straniere*, ISTAT, 27 XII 2017.

⁷² ISTAT – Istituto Nazionale di Statistica, odpowiednik polskiego Głównego Urzędu Statystycznego.

wyłącznie lub głównie włoski; wyłącznie lub głównie dialekt; zarówno włoski, jak i dialekt; inny język.

Wyniki ostatniego sondażu, z 2015 roku, potwierdzają systematyczny spadek liczby osób posługujących się wyłącznie lub głównie dialektem. W rozmowach z rodziną jest to 14,1% (mniej o niecałe dwa punkty procentowe w stosunku do 2006 roku), z przyjaciółmi 12,1%, zaś z nieznanymi zaledwie 4,2%. Na podobnym poziomie pozostaje udział osób używających zarówno włoskiego, jak i dialektu w kręgu rodzinnym (w 2015 roku było to 32,2%, zaś w 2006 roku 32,5%). Wyraźnie widać więc, że dialekt przynależy do sfery rodzinno-prywatnej. W porównaniu do wyników sondażu z 2006 roku największa zmiana dotyczy użytkowników innego języka we wszystkich trzech kontekstach. W 2015 roku inny język jako używany w domu wskazało 6,9% osób (co w liczbach bezwzględnych daje ok. 4 mln osób), podczas gdy w 2006 roku było to 5,15%. Z kolei w kontaktach z przyjaciółmi innym językiem posługuje się 5,1% osób, a z obcymi 2,2%. Wzrost użytkowników języka innego niż włoski i/lub dialekt jest związany z rosnącą liczbą imigrantów we Włoszech (w 2015 roku ich liczba wyniosła ponad 5 mln, a udział w ogólnej liczbie ludności 8,3%)⁷³. Tylko lub przede wszystkim językiem włoskim w kontaktach rodzinnych porozumiewa się 45,9% osób, w rozmowach z przyjaciółmi 49,6%, zaś z nieznanymi aż 79,5%.

Istotną zmienną jest wiek użytkowników. Osoby starsze częściej posługują się wyłącznie dialektem lub dialektem i włoskim. W szczególności jest to widoczne wśród osób powyżej 65. roku życia. W kontekście rodzinnym jedynie dialektem posługuje się 26,9% seniorów, a dialektem i włoskim 35,6%. Podobnie jest w kontaktach z przyjaciółmi: udział procentowy wynosi odpowiednio 24,5% i 36%. Skłonność do porozumiewania się dialektem wzrasta wraz z wiekiem. Wśród osób powyżej 75. roku życia niemal jedna trzecia używa w przestrzeni domowej wyłącznie lub głównie dialektu, niewiele więcej (34,5%) posługuje się jednocześnie dialektem i włoskim. W pozostałych grupach wiekowych tylko lub przede wszystkim dialektem posługuje się w kontaktach z członkami rodziny znacznie mniej osób. Wśród najmłodszych, między 6. a 14. rokiem życia, jest to zaledwie 4%, w przedziale wiekowym 15–34 wartość ta nie przekracza 9%, dla osób w wieku 35–44 jest to 9,1%, zaś dla przedziałów 45–54 oraz 55–64 odpowiednio 12% i 16,2%. Czynnikiem różnicującym jest wykształcenie – im jest niższe, tym większa tendencja do używania dialektu w komunikacji z rodziną. Blisko jedna czwarta osób z wykształceniem średnim lub niższym używa dialektu w domu, a w kontaktach z przyjaciółmi – ponad jedna trzecia z nich. Dla osób legitymujących się wykształceniem wyższym wartości te wynoszą odpowiednio 3,1% oraz 2,7%.

⁷³ *Dossier Statistico Immigrazione 2016*, IDOS, Roma 2016.

W kontekście rodzinno-przyjacielskim odsetek użytkowników dialektu jest wyższy wśród mężczyzn niż kobiet, niezależnie od wieku. W środowisku zawodowym zdecydowana większość osób w każdej grupie wiekowej posługuje się wyłącznie językiem włoskim. Jak pokazują wyniki sondażu, używanie dialektu jest związane z wzorcami i praktykami wyniesionymi w domu. Jeśli oboje rodzice rozmawiają w dialekcie, czynią tak również ich dzieci. Tylko w 20% przypadków w rodzinach, w których rodzice używali dialektu (wyłącznie lub naprzemiennie z włoskim), dzieci posługiwały się wyłącznie językiem włoskim.

Spośród poszczególnych regionów na porozumiewanie się dialektem w kontekście rodzinnym (wyłącznie lub wymiennie z włoskim) najczęściej wskazują mieszkańcy regionów południowych: Kampanii (75,2%), Basilicaty (69,4%), Sycylii (68,8%) i Kalabrii (68,6%), wysoką wartość odnotowano również w Wenecji Euganejskiej (62%). Z kolei regionami, w których najwięcej respondentów wskazało na włoski jako główny język używany w rodzinie, znalazły się Toskania (74,9%), Liguria (70,1%) i Dolina Aosty (64,1%). W przypadku tego ostatniego, będącego regionem dwujęzycznym, na inny język wskazało 14,3% osób, zaś na używanie dialektu i języka włoskiego 16,6%. Generalnie posługiwanie się dialektem jest bardziej rozpowszechnione na południu kraju (i jest to wzorec stałe utrzymujący się) oraz na północnym wschodzie. Jeśli chodzi o osoby porozumiewające się wyłącznie lub głównie dialektem w rodzinie, to najwyższe wartości odnotowano w Trydencie – 38,4% (przy czym istnieją znaczące różnice między dwiema prowincjami: w Bolzano było to aż 47,2% osób, w Trento 30,1%)⁷⁴, Wenecji Euganejskiej (30,6%) oraz trzech regionach południowych: Kampanii (26,3%), Sycylii (25,5%) i Kalabrii (25,3%). Generalnie obszary północno-wschodnie, środkowe oraz Sardynia charakteryzują się wysokim stopniem popularności włoskiego, który wyparł dialekty z codziennej komunikacji. Przyczynę dominacji języka włoskiego w regionach północnych socjolingwiści upatrują w procesie masowej migracji mieszkańców z Południa na Północ, która nastąpiła w latach 50. i 60. XX wieku⁷⁵.

Warto przyjrzeć się również praktykom językowym mieszkańców pięciu regionów o specjalnym statucie. Na włoski jako jedyny lub główny język komunikacji w przestrzeni domowej wskazało 64,1% osób w Dolinie Aosty, 52,1% na Sardynii, 40,9% we Friuli-Wenecji Julijskiej, 28,2% w Trydencie-Górnej Adydzie (włoski ma przewagę w Trento, różnica wskazań mieszkańców obu prowincji wyniosła 10 punktów procentowych) oraz 26,6% na Sycylii.

⁷⁴ Innym językiem posługuje się w tym regionie 16,1% osób.

⁷⁵ M. D'Agostino, *Sociolinguistica dell'Italia contemporanea*, il Mulino, Bologna 2007, s. 54-56, *Itinerari* (Società Editrice il Mulino).

Analizując wyniki sondaży realizowanych przez ISTAT, można zauważyć wyraźny, systematyczny spadek liczby osób mówiących głównie w dialektach. W ciągu blisko 20 lat liczba ta zmniejszyła się dwukrotnie. Pomiędzy 2000 a 2015 rokiem spadek dotyczył szczególnie osób w wieku 55-64. Po raz kolejny sondaż wykazał też mniejszą skłonność kobiet do posługiwania się innymi niż włoski językami. Potwierdziła się również teza, że posługiwanie się dialektem wyłącznie lub wymiennie z językiem włoskim jest specyfiką niektórych regionów. Dotyczy to w szczególności Południa, gdzie ponad 70% mieszkańców używa (choć nie wyłącznie) dialektu.

Pytanie o przyszłość dialektów i pluralizmu językowego Italii pozostaje otwarte. Badacze kreślą różne scenariusze: jedni przewidują stopniowe wymieranie dialektów, inni przedstawiają bardziej optymistyczne opinie, akcentując raczej przemiany, którym języki będą ulegać. Jeden z czołowych włoskich lingwistów Gaetano Berruto w połowie lat 90. ubiegłego stulecia zauważył, że wybory językowe mieszkańców Włoch stanowią swoiste *continuum* – na jednym jego krańcu znajdują się osoby posługujące się wyłącznie językiem włoskim, na drugim zaś osoby używające tylko dialektów, pośrodku zaś, w największej liczbie, znajdują się mówiący zarówno po włosku, jak i w dialekcie⁷⁶. Autor wyróżnił cztery możliwe scenariusze dotyczące przyszłości dialektów. Pierwszy z nich zakłada utrzymanie się dialektów, współegzystujących z językiem włoskim. Według drugiego dialekty czeka raczej transfiguracja, która poprzez zapożyczenia ze struktury włoskiego sprawi, że w coraz mniejszym stopniu przypominać one będą tradycyjne, lokalne systemy komunikacji. Kolejny scenariusz, najbardziej pesymistyczny, przewiduje wypieranie dialektów przez język dominujący, a w konsekwencji ich zanik. Zgodnie z przewidywaniami ostatniego scenariusza we Włoszech w coraz większym stopniu narastać będzie zróżnicowanie regionalne w powszechności występowania dialektów. Wizja ta zakłada w zasadzie występowanie zjawisk opisanych w trzech poprzednich scenariuszach, tyle że zachodzących nierównomiernie na poszczególnych obszarach. Będą zatem istniały regiony, w których dialekt będzie wciąż żywy i silny, oraz takie, w których nie będzie występował w ogóle. Najbardziej narażone na wymarcie dialektów są zdaniem językoznawcy Piemont, Dolina Aosty, Lombardia, Liguria, Emilia-Romania, Umbria i Sycylia, a zatem regiony, w których według sondaży ISTAT włoski jest najbardziej rozpowszechniony⁷⁷. Największe szanse na zachowanie

⁷⁶ G. Berruto, *Scenari sociolinguistici per l'Italia del Duemila*, [w:] *Sprachprognostik und das „italiano di domani”. Prospettive per una linguistica „prognostica”*, a cura di G. Holtus, E. Radtke, G. Narr, Tübingen 1994, s. 26-27, *Tübinger Beiträge zur Linguistik*, 384.

⁷⁷ W odniesieniu do Piemontu, Doliny Aosty oraz Sycylii nie są brane pod uwagę języki ustawowo chronione.

dialektu mają obie Wenecje i Sycylia, czyli regiony o silnej tożsamości etnicznej. W odniesieniu do nich Berruto mówi o stabilnej i silnej pozycji dialektu, co wyróżnia je spośród innych regionów. Najbardziej niepewna jest zaś przyszłość Marche, Abruzji i Apulii, w których mniejszości językowe i etniczne są, co prawda, obecne, ale zarazem systematycznie wzrasta powszechność posługiwania się włoskim. W konsekwencji, według prognoz Berruto, będą istniały dwie Italie: monolingwistyczna na obszarach północno-zachodnich i środkowych oraz dwujęzyczna na północnym wschodzie i południu⁷⁸.

Niektórym grupom mniejszościowym w zachowaniu kultury i języka sprzyja też miejsce zamieszkania i swoiste odcięcie od świata (dotyczy to w szczególności społeczności żyjących w Alpach). Inne, jak chociażby Mòcheni w Trydencie, celowo stawiały i stawiają opór modernizacji⁷⁹. Nie bez znaczenia jest polityka władz regionalnych, które mogą finansowo i organizacyjnie wspierać działania służące promocji języków i dialektów (np. w obszarze edukacji, kultury, mediów). Językoznawca Mirko Grimaldi zwraca uwagę na znaczenie nowych środków komunikacji w upowszechnianiu dialektów oraz zwiększaniu ich społecznego prestiżu. Wskazuje na coraz częstsze wykorzystywanie dialektów w mediach, zwłaszcza regionalnych i lokalnych, produkcjach filmowych, muzyce (w szczególności przez raperów, co ze względu na grupę odbiorców może przyczynić się do wzrostu popularności dialektu wśród młodych osób), reklamie czy gastronomii⁸⁰.

Do historycznego zróżnicowania etnicznego i językowego Włoch dodać trzeba coraz większą różnorodność językową i kulturową związaną z napływem imigrantów. Coraz częściej okreśłani mianem „nowych mniejszości” (dla odróżnienia od mniejszości historycznych) również potrzebują pewnej formy ochrony (np. w zakresie działalności oświatowej, w tym prowadzenia szkół uzupełniających, czy kulturowej). Nie sposób pominąć też licznych diaspor włoskich na świecie, podtrzymujących zarówno znajomość języka włoskiego, jego regionalnych wariantów, jak i lokalnych dialektów. Splatająca się tożsamość narodowa, etniczna i regionalna oraz bogactwo lingwistyczne czyni Italię krajem wyjątkowo różnorodnym. Współistnienie rozmaitych grup etnicznych i językowych sprawia, że trudno mówić o jednych Włoszech; wciąż aktualne wydaje się popularne na Półwyspie Apenińskim określenie „Italia wielu Italii”.

⁷⁸ G. Berruto, *op. cit.*, s. 30-39.

⁷⁹ A. Rognoni, M. F. Arcioni, *op. cit.*, s. 14-15.

⁸⁰ M. Grimaldi, *Il dialetto rinasce in chat*, „Quaderni del Dipartimento di Linguistica” (Università degli studi di Firenze) 2004, nr 14, s. 123-124.